

ՎԵՐՆԱԳԻՐ, ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՒ ԳԻՐՔ
ՅԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ ԵՒ
ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Գեղարուեստական երկերի, ինչպէս նաեւ գրական ուղղուածութիւն ունեցող տարբեր գործերի համար առանցքային նշանակութիւն ունեն վերնագիրը եւ ստեղծագործութեան առաջին, կամ առաջին մի քանի տողերը, որոնք երբեմն թելադրում են տուեալ գործի յետագայ ողջ ընթացքը, շարադրանքը, լուծում գաղափարը:

Գրական այս հնարանքը ԺԹ. դարի հայ դասական գրականութեան մէջ լաւագոյնս կիրառել են Հ. Ղ. Ալիշանը եւ Գարեգին եպս. Սրուանձտեանցը՝ իրենց ոչ գեղարուեստական, բայց շեշտուած գիտական եւ գրական գործերում: Ստեղծագործական յղացքի այս ելակէտը ապահովել է պատումի զարգացման որոշակի միասնականութիւն, ուր վերնագրի գաղափարը ծաւալուել է հեղինակների գիտական հետազօտութիւնների արծարծած հարցադրումներում, վկայակոչած պատմական եւ Ժողովրդական սկզբնաղբիւրներում եւ կատարած եզրայանգումներում:

Հայր Ալիշանի եւ Գարեգին Սրուանձտեանցի լուսաւորչական հասարակահայեցութիւնը, որ կառուցուած է հայոց հայրենիքի, ազգային-պատմական բնաշխարհի մանրամասն, նիւթական ճանաչողութեան ու քրիստոնէական աշխարհայեցութեան միասնութեան վրայ, հնարաւորութիւն է տալիս դիտարկել այն տիպարները, որոնք ոչ միայն գրելաոճի արդիւնք են, այլեւ յստակօրէն ձեւակերպուած գաղափարական գործառոյթ են կատարում: Անդրադարձել ենք վերնագիր-առաջաբան-բովանդակութիւն եռաստիճան համակարգին, ներկայացնել դրանց կառուցուածքային առանձնայատկութիւններն ու հայեցակարգը, մեկնաբանել նշանային համակարգն ու գաղափարական յղումները:

Մեկնաբանել սկզբունքը, թէ ինչպէս է վերնագիրը բացւում է առաջաբանում, ապա տուեալ գործի իմաստային եւ գրական խտացմամբ եզրափակող կապակցութեան վերածւում վերջաբանում: Յօդուածում կիրառուել են համադրական, պատմահամեմատական եւ վերլուծական եղանակները, ընդհանուր տեսական անդրադարձից յետոյ քննութեան ենք առել Սրուանձտեանցի «Գրոց ու բրոց», «Մանան», «Թորոս աղբար...» գործերը, դրանք զուգադրել Հայր Ալիշանի «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց» եւ «Յուշիկի հայրենեաց Հայոց» գործերին: Քննութիւնը, ըստ առաջադրուած խնդրի, հետաքրքիր շերտեր է յայտնաբերել այս ստեղծագործութիւններում, որ եւ ներկայացրել ենք սոյն յօդուածում:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԺԹ. դարակէսը հայկական իրականութեան ամենաբարդ փուլերից է: Պատմաքաղաքական եւ հասարակական իրադարձութիւնները թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանում, թէ՛ Արեւելահայաստանում, որ ուղղակիօրէն առնչւում էին գոյութենապաշտ գոյաբանութեան խնդիրներին (ստորոգելիին), սրել էին ազգային ինքնաճանաչման անհրաժեշտութիւնը, արթնացրել ազգային ոգին, ընդլայնել տնտեսական ու հոգեւոր կեանքի բարեկարգման հեռանկարները՝ նախադրեալներ ստեղծելով ազգային մշակոյթի եւ գրականութեան զարգացման համար: Ազգային ոգին ամէն տեղ եւ ամէնուր որոնում էր Հայրենիքի գաղափարը՝ ձգտելով ապագայի հեռանկարը դուրս բերել բնաշխարհի, պատմութեան ու ցեղի ներքին կարողութիւնների բացայայտման հնարաւորութիւնից:

1874 թուականին Պոլսում լոյս է տեսնում Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանցի առաջին ժողովածուն՝ «Գրոց ու բրոց»ը¹, որ բացառիկ ընդունելութիւն է գտնում հայ իրականութեան մէջ՝ հեղինակի անունը մէկընդմիշտ կապելով հայ ազգագրութեան ու բանահաւաքչութեան պատմութեանն ու ազգային վիպերգի առաջին գրառմանը: Հայագիտութեան մէջ Սրուանձտեանցի բոլոր գործերի առիթով առարկայացել է ընդհանուր ճանաչման արժանացած մի բնորոշում, մի տեսակէտ, որ ձեւաւորուել է ժամանակի ընթացքում եւ առնչւում է այդ գործերի բանահիւսական-ազգագրական հիմունքին: Սա հիմնաւորուած է Սրուանձտեանցի դրական ժառանգութեան քննութեան ահռելի փորձով, սակայն այդ

¹ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ ԳԱՐԵԳԻՆ, Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ, Կ. Պոլիս, 1874 թիւ: Յղումներն՝ այս գրքից:

բնագիրը ենթակայ է նաեւ մեկնութեան մէկ այլ ելակէտի՝ դրա իմացաբանական ու գեղարուեստական համարժէքի ըմբռնմամբ: Մեկնաբանութեան այդ տարբերակը՝ կապուած սոյն ուսումնասիրութեան գիտական խնդրադրութեան հետ, ներկայացնում ենք ստորեւ:

Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանցի լուսաւորչական աշխարհայեացքը ուղղակիօրէն յենւում էր պատճառականութեան սկզբունքով կապուած պատմական ժամանակի, աշխարհագրական միջավայրի եւ ցեղային պատկանելութեան խորքային ճանաչողութեան վրայ. մեր բնութիւնը, հողը, եզերքը կրում են պատմութեան յիշողութիւնը, նիւթական ու աննիւթեղէն արարումների հետքերը, ժողովուրդը՝ քրիստոնէական աշխարհայեցութեան ու մշակոյթի ժառանգական ծածկագիրը:

Գրեթէ ամբողջ կեանքի ընթացքում, առանց դոյզն-ինչ դադարի, ամենատարբեր գործառոյթներով ու աշխատանքային ծրարագրերով ազգային գործիչը պտտուել է Արեւմտեան Հայաստանում, իբրեւ անխոնջ ուխտաւոր ու նուիրակ շրջել քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, մօտիկից ճանաչել Հայրենիքը, վաղնջական հողի վրայ ապրող հայ մարդուն ու իր համար սահմանել մի ճշմարտութիւն, որ դուրս էր աշխարհագրական Հայրենիքի, ժողովրդի կենցաղավարութեան ու բնաւորութեան սահմաններից: Նա ոչ միայն գոյքագրում է պատերազմի, սովի ու մահուան արհաւիրքին մատնուած հայկական գիւղերի ինչքն ու ունեցուածքը, մարդկային ու պատմամշակութային աղբիւրները, այլեւ դրանք ներկայացնում է իբրեւ ամբողջական վաւերագրեր՝ խորքային ու նպատակամէտ դիտարկումներով:

ԺԹ. դարակէսի ազգային աղէտեալ ժամանակներում սրբազան հողը, որ դարեր շարունակ պանծացել է հայոց ստեղծագործ հոգու անձեռակերտ արարումներով եւ փառքի ու անձնագոհութեան անօրինակ սխրանքներով, պատմական ստոյգ հանգամանքներում ամլանում, ամայանում, բռնութեան է ենթարկւում անընդհատ, անվերջ, ամէն օր: Այս իմաստով ներքին համաչափութեան ու նպատակային տրամաբանութիւնը Սրուանձտեանցի բնագրերում կապակցում է գործողութիւնների, միջավայրը «գրառելու» երբեմն անկապակից, դրուագային թուացող շարժումը՝ իրականում ստեղծելով հայոց ազգագրութեան մի ամբողջական մատենաշար, որին հեղինակը շատ աւելի լայն ազգակազմիչ-գաղափարական գործառոյթ է վերագրում, քան կարող է թուալ առաջին

Հայեացքից: Հայոց ինքնաստեղծումի ունակութիւնը, քրիստոնէական ոգու անընդհատութիւնն է, որ միացնում է ընդհատուած պատմութեան ծայրերը՝ իրենով լցնելով Հայոց ճակատագրի մէջ պակասաւոր, կիսատ թուացող բազմաթիւ դըրուագներ:

Այս դրոյթը մի որոշակի դիտակէտից կարող է թէական թուալ, երբ Սրուանձտեանցի՝ առանց բացառութեան գրեթէ բոլոր գրքերում խիստ առարկայական, երբեմն այնքան ցլազին-իրական է պատմական Հայաստանը ներկայացնող ամէն իրողութիւն: Իրական միջավայրի պատումը, որ ազգագրական բնագրի բոլոր էջերում, դրուագներում կարեւորում եւ «գրառում» է Սրուանձտեանցը, դէմք, անուն, ծագումնաբանական որոշակիութիւն է ստանում հէնց ոգեկանութեան պատմութիւնը նկատի ունենալով: Բանահաւաք-ազգագրագէտն այն ներկայացնում է իբրեւ համակարգ՝ թէպէտ այն չի երեւում, բայց երեւում է ձեւաւորուած ամէն ինչի մէջ՝ աւանդույթից մինչեւ ծիսակատարութիւն, աշխարհագրական տեղանունից մինչեւ եկեղեցիների ու մատուռների պատմութիւն:

Եւ ահա, այնպէս, ինչպէս կապում է ոգու եւ իրերի աշխարհը, նոյն տրամաբանութեամբ ստեղծում է փիլիսոփայական մի համակարգ՝ վերնագիր-առաջաբան-ստեղծագործութեան բնագիր եռաստիճան շրջանակում: Սրբալոյս վարդապետը իր որեւէ ժողովածու պատահական չի անուանել. դրանք վերնագիր-գաղափարներ են, որոնց ներսում պարփակուած, տեղաւորուած են մի զարմանալի աշխարհայայտնութիւն, հայրենիքի մասին մի ամբողջական ու հիմնաւոր գիտութիւն:

Հայրենաճանաչութեան բնագանցութիւնը, որ իբրեւ ազգային գաղափարաբանութեան, ինքնագիտակցման անխուսափելի անհրաժեշտութիւն, իրենով զբաղեցրեց ամբողջ ԺԹ. դարը՝ սկսած Մեսրոպ Թաղիադեանից, Խաչատուր Աբովեանի՝ Կրեսոս թագաւորի որդու համաբանութեամբ հայ ազգին չճանաչող աշխարհին նետած աղաղակից, թէ՛ «անօրէ՛ն, էդ ո՞ւմ ես սպանում, քաջի՛ր քուրդ ես, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոսն ա, աշխարհի տէրն ա», մինչեւ Ալիշան, Խրիմեան, Սրուանձտեանց: Սա ԺԹ. դարի հայ գրականութեան աշխարհայեացք էր, փիլիսոփայութիւն, որ իմաստաւոր պատմութիւն է գծում յատկապէս դարակէսի հեղինակների գործերում եւ վերը նշուած եռաստիճան հայեցակարգի

առումով յստակ երեւում Գարեգին Սրուանձտեանցի բոլոր գրքերում:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԵՒ ՈԳՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

«Բարեկամ,

Մարդկային ընկերավարութեանց սովորութիւնն է, երբ հեռուոր տեղէ մը գան, իրենց գտնուած երկրի բարիքներէն կամ հազուագիւտ իրերէն ընծայ մի կը բերեն բարեկամին: Հետեւելով այս, երբ Պօլիս եկայ, այս անգամ ուզեցի ընծայ բերել Ձեզ իմ երկրէն: Ի՛նչ: Ի՛նչ կը գտնուէր հոն, ուր ես էի. Հող եւ ջուր միայն, եւ հողով ու ջրով եւեթ կեանք վարող հայ ժողովուրդ: Գրոց ու բրոց ծրար մ' ընծայ բերի Ձեզ այն հողէն ու ջրէն, որ Հայաստանի անունը կը կրեն տակաւին, ժողովրդէ մը, որ սերունդ եւ անուն Հայութեան ունին»:

Ահա այսպէս է սկսում «Գրոց ու բրոց»ը հայոց ուխտաւոր ճամփորդը, ով, պատառ-պատառ հաւաքելով ժողովրդի մէջ հետզհետէ մոռացուող բանահիւսական չքնաղ կտորները, հէքիաթներն ու երգերը, խոնարհուելով խոնարհուած վանքերին ու փայփայելով Աստուածաշունչ մատեանները, իր խնդիրն է համարում իբրեւ ընծայ դրանք վերադարձնել տիրոջն ու իրար շողկապել ազգի մեռնող մարմինն ու քրիստոսապաշտ հոգին:

Հայոց հայրենիքի ճանաչման պատմական ու քաղաքակրթական անհրաժեշտութիւնը միայն, ըստ Սրուանձտեանցի, կարող է բացայայտել այն մտաւոր հանճարը, որ ապրելու գիտութեան է վերածել քրիստոնէական մեր աշխարհայեցողութիւնն ու ազգային կեցողութեան, գործունէութեան առանձնայատկութիւնը: «Իւր փառապանն ու կրօնականը, իւր նիւթականն ու հոգեկանը առհասարակ կողոպտուած. գանձն ու գէմքն առնելէն զկնի, մարդն ու իւր բնակարանը, տանքներու փառքը եւ լեզուն ու մագաղաթներն անգամ գերի գնացած են, ստրկութեան եմքարկուած են», - «Գրոց ու բրոց»ի նախաբանի այս կտորը սոսկական յղում չէ ընթերցողին կամ զգացական ընծայագիր, այլ աշխարհայեացքային ու ստեղծագործական գիտակցուած հիմունք, գաղափար կազմաւորող դրոյթ, որի շուրջ հիւսուում, ձեւ է առնում մեծ ուխտաւորի հայրենապատումը: Նրա լուսաւորական աշխարհայեացքը կառուցուած է հայոց պատմութեան ստոյգ, բացառիկ մանրամասների ճանաչողութեան վրայ, ինչից եւ արտածում է գոյաբանութեան մեր ուսմունքը. «բայց մեր երկրի հողն ու ջուրը, օդն ու եթերքը օծուած են հրեղէն լեզուով, հրեղէն հոգով, որք ոչ միայն վերաստեղծեր են գիայեր,

այլ եւ վերապատմեր են յետագայից Հայաստանի նահապետաց, դիւ-
ցազնաց, Թագաւորաց եւ առաքինեաց անուններ ու գործերը: Այս
լեռները, ... հովիտները, ակերները, հողմերը, աստղերը, ամէնքն ալ
խորհրդաւոր անուն մը ունեցած են. եւ այդ ամէն մէկ անուն կը
պարունակէ իւր մէջ անձի մը կամ անցքի մը պատմութիւն, թէ ա-
ռասպել համարուի այն առ այժմ ու թէ իրական, եւ այսպիսեաց
շարունակութիւնը մագաղաթներէն ակելի տոկուն եւ անջինջ մատեան
մը շարունակած է. այն է՝ բնակչաց բերանացի աւանդութիւնք կամ
վէպք եւ գրոյցք: Ասոնց մէկ նշմարն է իմ ընծայս»:

«Գրոց ու բրոց» ժողովածուն կազմուած է երկու հիմնական
մասից՝ առաջին մասի մէջ բանաստեղծական գունաւորում են ստա-
ցել Տարօնն ու Վասպուրական աշխարհները, երկրորդ մասում
գետեղուած է հայ ժողովրդի ազգային մեծ վէպի առաջին պա-
տումը Մշոյ բարբառով, «Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ» վեր-
նագրով, որ առաջին անգամ էր ներկայացուած հայ հանրութեանը:

Առաջին մասում Սրուանձտեանցը իբրեւ մուտքի խօսք կա-
րեւորում է ժողովրդի կենդանի խօսակցական լեզուն, առանձնակի
ուշադրութեան առնում Տարօնի ու Վասպուրականի բարբառները,
բաղդատում գրական ու «գաւառական» լեզուները՝ բազմաթիւ օ-
րինակներով ներկայացնելով այն բացառիկ բնատուր չքեղութիւնը
գաւառական լեզուի, որով ժողովուրդը ճանաչել ու իւրացրել է
իրեն շրջապատող աշխարհը՝ թռչունն ու կենդանին, ծառը, ծա-
ղիկը, բնութեան երեւոյթներն ու աշխատանքային գործիքները:
Ինչո՞ւ: Նուիրեալ հոգեւորականի համար լեզուն հոգեւոր նեցուկն
էր հայոց գոյութեան, ինքնութեան նշանակիր միաւոր, ապա նա
հայեացքը յառում է մեր քրիստոնէական հաւատքին, որ իւրօրի-
նակ ձեւ տուեց հայի ազգային անհատականութեանն ու, առաւե-
լագոյնս ընդգրկելով մեր գոյութեան կարեւորագոյն շերտերը,
հիմնաւորուեց մեր ներսում իբրեւ կենսական ծածկագիր: Սը-
րուանձտեանցը խնդիր ունէր բոլոր մանրամասների մէջ ճանաչել
տալու հայոց ինքնութեան պարագաները, նրա ազնուագոյն ոգու
բացառիկ տրուածքը, որ հետագօտողը կապում է այս եւ էլի մի
քանի նախադրեալներին հետ:

Հայերի դրախտային երկիրը, որ, ըստ բնական դիրքի ա-
նընդհատ փոփոխուող իր աշխարհագրութեամբ ձեւ է տուել այս
ժողովրդի՝ տեղավայրի ինքնատիպ բնոյթին ու բնաւորութեանը,
նրա պատմութիւնը, որ օրինակ է դժնդակ անկումների ու բա-
ցառիկ մեծագործութեան, հայոց բարոյական առաքինութիւնն ու

ապաշխարհիկ աստուածապաշտութիւնը, ըստ Սրբաւանձտեանցի, կարիք ունեն ճանաչումի ու վերընթերցման: Ահա թէ ինչու հայոց երկրի ուխտաւորի ու նուիրակի ստեղծագործ հոգու որոնումներում միանգամայն բանահիւսական երանգ է ստանում «Գրոց ու քրոց»ի հայկական իրականութիւնը, ժամանակի ու տարածութեան միասնութիւնը ջնջում է սահմանը առասպելի ու պատմութեան՝ իւրօրինակ ներգգայական հովուերգութեան մէջ լուծելով հողի ու ոգեկանութեան ճանաչումի պարագան:

ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ ԴԷՊԻ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բոլորովին այլ յանձնառութիւն ունի նրա գրիչը «Մանանա» ժողովածուի պատումի դիպաշարային հետազոտմ. արդէն միանգամայն իրական ժամանակն այստեղ ընդհատում է կեանքի բանահիւսութիւնը, եւ ամենայն դաժանութեամբ յառնում է թուրքական բռնակալութեան սարսափին մատնուած հայոց ճակատագրի ողջ ողբերգականութիւնը: Խոր իմաստ է ստանում ինքնաւերլուծման ու ինքնաքննութեան աշխարհայեացքային ելակէտը, մայր հողի վրայ կատարուած պատմական փոփոխութիւնները երեւում են ամենափոքր տատանումներով անգամ:

Սրբաւանձտեանցը, իր դժուարին ուղեգնացութիւնների ընթացքում վերապրելով ժողովրդի հոգեւոր ու գոյաբանական մաքառումների ամբողջ փորձը, ներկայի ողբերգականութիւնը չափելով անցեալի անօրինակ փառքի համեմատ, բացառիկ հանճարեղութեամբ կարողանում է կապակցել, միացնել ծայրերը արհաւիրքներով ու աղէտներով տրոհուած հայոց կենսագրութեան: Հնամենի բնաշխարհը, անցեալի դառնաթախիծ յիշատակները՝ աւերուած եկեղեցիներ ու կիսակործան բերդեր, քանդուած մատուռներ ու սրբալոյս մագաղաթներ, մարդկային ճակատագրերի չքնաղ պատումի, հերոսութեան ու հայրենանուիրումի անօրինակ գեղեցիկ էջերը ողբերգական խոհերով են պարուրում Սրբաւանձտեանցի հոգին՝ մեծ իմաստ տալով բարենորոգութեան ու լուսաւորական նրա ծրագրերին, որոնց մասին կը խօսենք իր տեղում, «Մանանայի» անդրադառնալիս:

Աւելի են թանձրանում ողբերգական գոյները «Թորոս Աղբար»ի էջերում, երբ Արեւմտեան Հայաստանի չարաղէտ իրավիճակն ու օրէցօր վատթարացող ազգային կացութիւնը Սրբաւանձտեանցի միտքը տրոհում են դառը խոհերով՝ մեծ հաւատաւորի

Նրա ուխտը լուծելով «կորուստը՝ կորուստած տեղը» (պիտի որոնես) ազգափրկչական գաղափարով: Նրա ընտրած իմացութեան ճանապարհը այս երեք գրքերում յայտնագործեց հայոց հայրենիքը, ճանաչելի դարձրեց բնաշխարհը, պատմութիւնը, մարդկանց՝ այս ամբողջական բնագրից արտածելով հայոց պատմափիլիսոփայութիւնը, ազգային անհատականութեան առանձնայատկութիւնն ու քրիստոնէական ոգու տիպաբանութիւնը:

Բայց կրկին դառնանք «Գրոց ու բրոց»ին:

«Սրուանձտեանց եկեղեցական գրական դասակարգին մէջ ունի ամենախոշոր նշանակութիւն մը իր բեղմնաւոր գրչով, ապրելով Հայաստանի մէջ խոշոր պաշար մը ամբարած է ազգագրական նիւթերու. «Գրոց եւ Բրոց»ը ծրագիր մը կը համարուի իր ազգագրական նիւթ պաշարներուն: Այդ գործի մասին Ա. Յ. Այվազեան գրած է. «Այս չֆնաղ ծրագիրը՝ իւր կարեւոր սահմանին մէջ՝ այնպիսի լայնարձակ հորիզոններ կը բանայ մեր աչացն առջեւ, այնքան իղձեր եւ ակնկալութիւններ կը ծնուցանէ մեր սրտին մէջ, որ ընթերցումը աւարտելէն ետեւ բնական հարցում կուգայ վերծանողին շրթանց վրայ թէ, արդեօք սոյն գրքերը՝ մէկ քանի ստուարահատոր երկասիրութեանց յառաջարանը եւ կամ գլխադասութիւնն է, եթէ է ինքնին միայն հրատարակուած մատենիկ մը՝ որ շարունակութիւն չունի»², - գրում է հայր Սիմէոն Երեմեանը 1912 թուականին «Բազմավէպ» հանդէսում հրատարակած «Գարեգին Սրուանձտեանց» գրական դիմանդկարում:

Բացառիկ վայելչութեամբ ներկայացնելով Սրուանձրտեանցի կերպարը՝ հայր Երեմեանը առաջադրում է մի հետաքրքիր դրոյթ՝ կապուած մշակոյթի, հոգեւոր ու նիւթական ստեղծումների պատմութեան մէջ ազգային ինքնագիտակցութեան ելակէտի, ապա երեւակայութեամբ ձեւակերպուած այն ծրագրի հետ, որ սկիզբը պիտի լինէր ազգային նորոգութեան ու զարթոնքի: Անշուշտ, «Գրոց ու բրոց»ի ծրագիր լինելու հանգամանքը համակողմանի քննութեան է դրուել բազմաթիւ հայագէտների կողմից եւ այս պահին դուրս է մեր ուշադրութիւնից: Մեզ հետաքրքրողն առաւելապէս հայրենիքի ճանաչման աշխարհայեացքային սկզբունքն է, իմացաբանական ելակէտը, որի վերաբերեալ առաջադրուած քննական տեսակէտը կառուցակազմիչ գործառնոյթ ունի նախեւառաջ

2 ՀԱՅՐ ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ, Գարեգին Սրուանձտեանց, ի «Բազմավէպ», ք. 2, Վեներտիկ, Սուրբ Ղազար 1912, 8:

գրքի վերնագիր-հայեցակարգում: Ըստ այդ հայեցութեան, ժողովրդին իր անխառն ակունքներին, իր ծննդոց աւագանի հետ կապելու գործում բացառիկ դեր ունի «գրոց» արուեստը, դարերի հեռուներից աւանդուած հոգեւոր ժառանգութիւնը, որ, չնայած պատմական դժնդակ հանգամանքներին ու աւերումի, տրոհման ժամանակներին, պահել է հայոց ժամանակի անընդհատութիւնը, մշակոյթի քրիստոնէական ծագումնաբանութեամբ արտածել սրբազան հայրենիքի գաղափարն ու կեցութեան բանահիւսութեան յաւերժական խորհուրդը: «...Հայերը մանգաղով հնձուած ժամանակ սերմերը քափեր են փոշիներում մէջ, արմատէն խլուած ժամանակ ջեղ մը թողուցեր են քարի մը տակ, ձորի մը մէջ եւ նորէն բուսեր, ծլեր, արմատ ձգեր, ոստ արձակեր, ծաղկէր ու պտղաբերէր են անդէմ», - խօսում է Սրուանձտեանցը հայոց ճանապարհի ընթացքի մասին՝ արտակարգ պատկերաւորութեամբ ներկայացնելով ազգային Ոգու տիպաբանութիւնը՝ այդ գաղափարի շուրջ հաւաքել-ներկայացնելով այն կրող հերոսական կերպարներ, դրա ոգեղէնութեամբ սրբազնացած բազմաթիւ պատմութիւններ, երգեր, պատառիկներ, կենդանութիւն ու շարժում հաղորդելով նիւթական արարումներին, որոնք հայոց աշխարհայեացքի հետքերը պահում են իրենց մէջ:

Իհարկէ, իրեն չվերապահելով ո՛չ Հայր Ալիշանի՝ բանաստեղծելով գիտութիւն անելու աստուածատուր ձիրքը, ո՛չ Երեմիա եպիսկոպոսի հայրենասիրութիւնը, որոնցով «արդարեւ ուժ եւ եռանդ ունեցող» գործեր են ստեղծուել, Սրուանձտեանցն իր գրական վաստակը ամենեւին ընդունուած բարձր չափանիշներին հարիր չի համարում՝ ունեցած քիչ ազատ ժամերին պատառ-պատառ հաւաքած, կորստից ու մոռացութիւնից փրկուած մի յիշատակաւորն, որի բացառիկ արժէքը, սակայն, ներմբռնելի է ամէն մի բանական արարածի՝ ազգային հեռանկարի իմաստով. «Նա իբրեւ մեղու ապրած ու աշխատած եմ. զիս փեթակի մէջ կը պահէին եւ դրսէն դուռը կը ծեփէին: Իմ օրերուս մեծ մասը անլուս անտես եւ փակամփ տակ անցուցեր եմ, բայց երբ բաց գտեր եմ դուռը, փութացեր եմ ծաղիկներուն վազել, մասիկ-մասիկ անոնցմէ առնուլ, թուփէ թուփ թռչտելով, եւ հաւաքածներէս շատը, քամիին եւ պիծակներուն դէմ պատահելով, կորսնցուցեր եմ: Ահա ինչ որ մնացած էր բերանս, կը ձօնեմ ազգիս բանասիրաց՝ ձեր ձեռքով մատուցանելու զայն, ով իմ բարեկամ»: Իսկ խոնարհ հաւատաւորի նրա հաւաքազրածը հայրենագիտական մի ուսուցարան էր, հայոց հայրենի-

քի ծննդոց ու յոյսի վաւերամատեան՝ փաստերի վերախմաստաւորմամբ, ազգային զաղափարի, ազգային անհատականութեան ու քրիստոնէական աշխարհայեացքի գիտակցմամբ:

Ու թէեւ ոչ մի նշան, ոչ մի դրուագ ու պատում հէնց այնպէս, իբրեւ ինքնին իր, ինքնակայ իրողութիւն չի վկայուած «Գրոց ու բրոց»³ում, զարմանալի խորութիւն ունի հայր Ղեւոնդ Ալիշանի՝ ժողովածուին տրուած բարձր գնահատականը միջնորդող բացառիկ նուրբ ու խորքային դիտարկումը, թէ. «Միայն թէ ես այդչափով գոհ չեմ ըլլար, աւելի մեծ Բրոցներ կ'ուզեմ որ Գրոցն ալ աւելի ընդարձակ ըլլայ»³: Ալիշան հայրն իր մեծութեան համեմատ թերեւս պեղելիք-ներկայացուելիք աւելին էր ակնկալում, թէեւ բացառիկ յարգանքով է ընդունում ժողովածուի ներքին տրամաբանութիւնը, հեղինակային դրոյթը, թէ հայոց աշխարհի

3 Մանանայ, Կ. Պօլիս, 1876, Շնորհներ, էջ 21, նամակն ամբողջութեամբ՝ այստեղ.

«Ս. Ղազար, 16 Յունի. 1875.

Տէր վարդապետ.

Քաղփիդ լրագրաց մէջ նախ կարդալով Ձեր գրոց եւ Բրոց ծանուցումն՝ գրեցի առ թղթակիցս խաւրել ինծի օրինակ մը. բայց իրմէ առաջ ընդունեցայ Ձեր իսկ ընծայածը, որով կ'իմանաք թէ ինծի ֆանի'պատիկ հանդեպ, եւ ո'րքան շնորհակալ եմ, թէ՛ ընծայելուդ եւ թէ՛ ընծայիդ. որ աւելի հանդիսացաւ երբ կարդացի, եւ երբ իմ ընկերակիցքս ալ նոյն հաւնութեամբ կարդացին: Շատոնց իմ երթեւեկ փափաքանացս մէկն ալ էր լսել ի զանազան կողմանս Հայոց աշխարհի գտնական աւանդութիւնս եւ հաւատարմութեամբ նշանակել. եւ ահա նոյն է Ձեր ըրածն ալ. եւ ուրիշ ֆանի մ'ազգասէր վարդապետաց, զոր յիշէք, եւ որոց հաւաքման հրատարակութեանց ալ սպասեմ փափաքանօք, եւ արդէն շատ ալ սպասած եմ, որովհետեւ տարիներով առաջ խոստմունք եղած էր՝ յազգային լրագիրս՝ այդպիսի հրատարակութեանց, յորոց մէկն ալ էր Ղեւոնդ վարդապետի հաւաքեալ Յիշատակարանք Ձեռագրաց:

Ձեր հրատարակեալ աւանդութեանց մէկ մասն արդէն ծանօթ էր ինձ՝ մեր Հ. Ներսէս վարդապետի ուղեւորութեամբ, բայց գտայ եւ նոր գրոյցներ Ձեր փոյ: Միայն թէ ես այդչափով գոհ չեմ ըլլար, աւելի մեծ Բրոցներ կ'ուզեմ որ Գրոցն ալ աւելի ընդարձակ ըլլայ: Ունէի ֆանի մը հարցունելիք ալ, այլ գրեցի ուրիշի փոյ ըլլալով՝ մնաց ուրիշ առթի: Միայն յիշեմ որ յ'85 երես երգ մը յիշես, փափագէի այդոր օրինակն ունենալ: -Յ'82 երեսն այլ յիշէք Կապուտան ծով մը. իմ գիտցածս նոյն պէտք է ըլլայ ընդ Որմիայ ծովուն:

Փափագէի եւս որ Դաւթի պատմութեան մէջ գրուած ֆանի մը բառից ծանօթութիւն ըրած ըլլայիք, որք ինծի պէս ի պանդխտութեան ծնած եւ ապրածի անծանօթ եմ:

* գոր հանցեղք ընդունիլ. եւ ողջ լերուք:

Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան:

այսօրեայ ողբերգական կացութիւնից անդին մի այլ, պատմա-առասպելական իրականութիւն կայ, եւ այս գուգահեռի վրայ Հայ-րենիքի, բնիկութեան, ծագումնաբանական տարածքի մասին հնա-րաւոր առաւելագոյնը պատմուած է գրքի էջերում:

Հայոց ծննդաբանութիւնը սկսւում է հեթանոսական շրջանի պատմութեամբ՝ բազմաստուածութեան դիցարանով ու պաշտա-մունքային ծէսերով, օձերի ու վիշապների, չար ոգիների ու պա-հապան հրեշտակների մասին պատումներով, չքնադագեղ Աստղիկ աստուածուհու առասպելով, գոռոզ ու նանրամիտ Բելի, նրա՝ քար դարձած ուղտապանների, ապա Արայի, տարփանքից խելակորոյս Շամիրամի ու արալէզների, Սուրբ Թոնրի ու վիշապ-օձերի, Մշոյ ու մշուշի, Լուսնի ու Արեւի մասին հիասքանչ պատումներով: Սրուանձտեանցը դարերի այս շարժման մէջ անընդհատ որոնում է տիեզերական բանականութիւնը, կարգը, որ անպայմանօրէն կա-պում է Հայոց դարձի, քրիստոնէութեան մուտքի, ապա՝ քրիստո-նէական աշխարհայեացքի թողած հետագծի հետ:

Իրական Հայաստանի ու բացարձակ գաղափարի յարաբե-րակցութեան մէջ մի օր Հայոց աշխարհում յայտնւում է Քրիս-տոսի Լոյսը, որ ոչ միայն փոխում է Հայոց աշխարհայեցութիւնը, այլեւ ստեղծում է իր գիտութիւնը, որի իմացական ու մշակու-թային հոսքերի (գրոց ու բրոց) պատմութիւնը առօրեական թո-ւացող դէպքերի ու իրադարձութիւնների շղթայում այնքան հմտօ-րէն տեսնում եւ գրի է առնում սրբազան վանահայրը: «Գրոց ու բրոց»ի մի հետաքրքիր առանձնայատկութիւնն է թերեւս այս հանգամանքը. Սրուանձտեանցը ձգտում էր ճանաչել հոգեւոր այն մեծ ներոյժը, Ոգու նախակերտ ոյժը, որ տարածւում էր ընկերային-քաղաքական ու ազգային խնդիրներից դարեր շարու-նակ տրոհուող, բզկտուող հայկական իրականութեան վրայ՝ «իսկ եթէ անում եմ, թէ ինձ էլ չէ՛ք հաւատում, գործերի՛ն հաւատացէ՛ք, որպէսզի իմանա՛մ եւ մանա՛չէ, որ Հայրը իմ մէջ է, եւ ես՝ Հօր մէջ»⁴:

Գրեթէ նոյն համաբանութեամբ քրիստոնէական Լոյսի ա-նընդհատութեան, քրիստոնէութեան փիլիսոփայական ու աշխար-հայեացքային յղոցմաների հայեցութիւնն է գծում Հայր Ղեւոնդ Ալիշանն իր «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց»⁵ գրքում:

4 Յե 10.38:

5 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, *Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց*, Վեներիկ, 386 էջ: Մաս-մաս հրատարակում է «Բազմավէպում» 1900 թուականի մայի-սից սկսած: Ամբողջութեամբ՝ 1901 թուական:

«ԼՈՐՅԱՍ»- ՈՐԲԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ, սիրելի, կարելուք եւ գերազանց րան. Անդրանիկ յարարածս Աստուծոյ, ըստ Ս. Գրոց, եւ ամենայն զգալի արարածոց երեւցընող. իսկ աներեւոյթ քնական արարածոց՝ գրեթէ գոյութիւն իսկ. զի միայն լուսով երեւակայուին եւ բացատրուին: Երեւելեաց եւ աներեւութից Արարիչն անգամ վկայուի «քնակեալ ի Լոյս անմատոյց». որ եւ իմքնին ի մարմնանալն եւ յերեւել ի վերայ երկրիս, վկայեց իրեն համար, «ես Լոյս՝ յաշխարհ՝ եկի», - այսպիսի սկիզբ ունի ծերունազարդ Նահապետի այս մատեանը. գրքի Նախաբանը սկզբնաւորող «Լոյս» բառը անմիջապէս հայեցակարգ է ձեւաւորում՝ ամբողջական ու միասնական կառուցուածքի մէջ դառնալով անտրոհելի ու իմաստակիր մտակենտրոն: Քննութեան ենթակայ պատմական ժամանակի բոլոր շրջափուլերում՝ հեթանոսական բազմաստուածութեան դիցարանից մինչեւ լուսաւորչական դարաշրջան, երեւում է ճանապարհը, որ Ալիշանի մօտ պարզապէս բացարձակ ներդաշնակութեան կամ լուսաւորում ղգեկանութեան է յանգում: Հէնց այստեղ է, որ Հայր Ալիշանի գրեթէ բոլոր գործերում յայտնաբերում ենք վերնագիր-առաջաբան-բովանդակութիւն եռաստիճան համակարգութիւնը, որ է մեր քննութեան առարկան:

Ալիշանի դէպքում նկատելի է հետեւեալ սկզբունքը: Վերնագիրը բացւում է առաջաբանում, ապա տուեալ գործի իմաստային եւ գրական խտացմամբ եզրափակող կապակցութեան վերածւում վերջաբանում: Ալիշանի դէպքում նկատելի է հետեւեալ սկզբունքը: Վերնագիրը բացւում է առաջաբանում, ապա տուեալ գործի իմաստային եւ գրական խտացմամբ եզրափակող կապակցութեան վերածւում վերջաբանում: Ալիշանի մի շարք երկերի վերնագրերը ոչ թէ ներկայացնում են այդ գործերի բուն բովանդակութիւնը, այլ դրանց հոգեւոր խորհուրդը, ինչպէս օրինակ «Հայաստան յառաջ քան զիմնելն Հայաստան», «Սոփերֆ հայկականի», «Յուշիկի հայրենեաց Հայոց», «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց», «Հայապատում» գործերում:

Պատահական չէ, որ Ալիշանի տարբեր գրքերը բուն վերնագրից բացի ունեն նաեւ ենթավերնագրեր, որոնք կամ բացատրում են վերնագրի իմաստը, կամ գեղարուեստօրէն այն աւելի պատկերաւոր դարձնում: Մի շարք դէպքերում անգամ առաջաբաններում ինքն է բացատրում, թէ ինչ է նշանակում այն, կամ

ինչու է այդպես վերնագրել գործը: Օրինակ, 22 գրքոյկից կազմուած «Սովերբ հայկական» գրքի առաջաբանում Ալիշանը նշում է, որ դրանք հրատարակում է փոքր գրքոյկներով:

Սովերբ նշանակում է փոքր մատեան՝ գրքոյկ. անուանումը վերաբերում է ոչ թէ անմիջաբար յիշեալ երկերին, այլ դրանց բնագրերը փոքր չափի մատեաններով հրատարակելուն, որի համար էլ մատենաշարն անուանել է «Սովերբ Հայկական»⁶:

Իրապէս, «Սովերբ»-ում Ալիշանը հրատարակել է պատմական բնոյթի մատենագրական երկեր, որոնք լինելով ծաւալով ոչ մեծ ստեղծագործութիւններ, վերցուած են մեծ չափեր ունեցող «Ճառքնոխի», «Տօնապատմառ» եւ համանման ժողովածուներից եւ հրապարակ են իջել ուսուցողական ու գիտակրթական նպատակով: Շարքի վերնագիրը ցոյց է տալիս Ալիշանի նպատակադրումը՝ անսահման մեծ պատմագրական եւ աստուածաբանական տեղեկոյթը պարփակել սահմանափակ տարածութեան մէջ եւ ստեղծել հեղինակ-ընթերցող զգայական-իմացական հաղորդակցութեան հնարաւորութիւն՝ հայ պատմիչների ծաւալուն պատմագրական երկերի կողքին հրատարակելով նոյն իրադարձութիւններին նուիրուած տօնախօսական բնոյթի աւելի մատչելի եւ փոքր ծաւալի ստեղծագործութիւններ: Վերջինս տպագրական եւ արհեստավարժական բնոյթի յատկանիշների հիման վրայ անուանելը հասկանալի է դառնում Մխիթարեանների՝ նոյն այդ շրջանում տպագրուած մէկ այլ շարքի՝ «Մատենագրութիւնն նախնեաց»ի հետ համեմատութեամբ: Մխիթարեանները այս շարքի առանձին գրքերով հրատարակութեան պատրաստեցին հայ դասական պատմագրութեան եւ միջնադարեան մատենագրութեան մի նշանակալի մասը՝ բնագրագիտական լուրջ քննութեամբ ու գիտական ծանօթագրութիւններով: Ուղիղ դրանց համանմանութեամբ է Ալիշանը անդրադառնում հայոց պատմագրական ու հոգեւոր ժառանգութեանը՝ նիւթի ներքին տրամաբանութեամբ միմեանց կապակցուած երկերի ամբողջութիւնը ներառելով գրական-հասարակական գործընթացում՝ «ի պէտս ազգայնոց»:

Ալիշանի մի շարք գործեր մի իւրայատկութիւն էլ ունեն. անկախ իրենց գիտականութեան աստիճանից, դրանք ստուգաբան-

6 Հատարակութիւնը սկսում է 1853 թուականից եւ ընդհատումներով շարունակում մինչեւ 1934 թուականը: Ընդհանուրը՝ 24 հատոր: Բացի վերջին երկու հատորներից՝ 22 հատորը կազմել է տպագրութեան է պատրաստել Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը:

ւում են ժԹ. դարի 40-70-ական թուականների հայ գրական ուղղութիւնների եւ աշխարհայեացքի շրջանակում՝ որպէս գիտական հաւաստում հայր Ալիշանի գրական ըմբռնումների: Այդ գործերի գրական վերնագրերը արդէն գիտական հիմնաւորումն են ստանում առաջաբաններում, տեղայնացւում որեւէ գրական ուղղութեան (առաւելապէս վիպապաշտութեան ու առասպելական դպրոցի) շրջանակում, ապա համակարգը բնորոշող կառուցուածքային տարրերի ու ելակէտային նշանների համադրութիւնը շարունակւում է բովանդակութեան մէջ՝ որոշակիօրէն գրական եւ պատկերաւոր շարադրանքով:

Ստեղծագործական մտայղացման եւ գաղափարական յղումների բնոյթով է բացատրւում նաեւ Ալիշանի գիտագրական ողջ ժառանգութեան ամփոփումը համարուող «Հայապատում»⁷ գործի վերնագիրը: Բառացիօրէն այն կարող էր նշանակել պատմութիւններ հայերի կամ Հայաստանի մասին, եւ կամ էլ պատում Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի մասին՝ ներկայացուելով իբրեւ պատմագրական ասք: Գրքի կառուցուածքը եւ Ալիշանի առաջաբանը յուշում են, որ վերջին տարբերակը աւելի հարազատօրէն է ներկայացնում վերնագրի իմաստը եւ մեկնաբանւում է իբրեւ հայոց համընդհանրական պատմութիւն՝ ըստ պատմիչներից եւ մատենագրական տարբեր երկերից վերցուած համապատասխան հատուածների:

Ստեղծագործական այս մօտեցումով, Ալիշանը իր երկու գործերով եւս՝ «Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան» եւ «Արշալոյս քրիստոնէութեանն Հայոց», ստեղծել է Հայաստանի նախաքրիստոնէական եւ քրիստոնէական շրջանների գիտագեղարուեստական պատմւմները՝ փառաբանելով ազգային-պատմական ու գոյաբանական երկու կարեւոր իրադարձութիւն եւ դրանց դրոյթները ներկայացնելով նաեւ Առաջաբանում: Առաջինը՝ Հայաստանի, որպէս աստուածատուն կրօնի, ջրհեղեղից յետոյ կեանքի նորոգման, ապա՝ Հայաստանի, Դ. դարի սկզբին Տրդատ Մեծի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութեամբ քրիստոնէութիւն առաջինն իբրեւ պետական կրօն ընդունելու, առաքելական քարոզութեան դիպաշարերն են. որոնք հայր Ալիշանը ներկայացնում է պատմափիլիսոփայական եւ աստուածաբանական իւրօրինակ հայեցակարգով, եւ այս երկուսի՝ հայոց պատմութեան եւ քրիստոնէութեան

7 Հրատարակուիւնը սկսում է 1901 թուականից, 800 էջ, (նոյնը հրատարակւում է փոքրադիր 4 հատորով): Տպագրութիւնն աւարտւում է 1902ին, Ալիշանի մահից յետոյ: Յղումներն՝ այս գրքից:

փոխներթափանցումը մէկը միևսի մէջ ամենամեծ «գաղտնիքն է», որ ձեւակերպում է ստանում է երկու գործերի վերնագրերում էլ եւ ընդգծում Սկզբի, շօշափելի Պատմութեան մէջ՝ Աստծոյ անսահմանափակութեան եւ քրիստոնէական Ոգու անընդհատութեան գաղափարը:

«Հայաստան յառաջ քան գլինելն Հայաստան»⁸ գործը լոյս է տեսել Մխիթարեան վարդապետի մահից յետոյ՝ 1904 թ.: Միանգամայն ակնյայտ է, որ այս դէպքում էլ գրքի վերնագրի բառացի թարգմանութիւնը՝ «Հայաստանը Հայաստան լինելուց առաջ», ճշտօրէն չի արտայայտում ո՛չ նրա գաղափարը, ո՛չ իմաստը: Բառացի այն նշանակում է «հայ ժողովրդի նախապատմութիւնը», ինչպէս որ Դեակոնովն է 1960ական թթ. վերնագրել իր աշխատանքը՝ «Пред-история Армянского народа»:

Ջրհեղեղից յետոյ մարդկութեան նախասկզբի եւ աստուածատունկ դրախտի գաղափարը այնուհետեւ արտայայտում է հէնց առաջին գլխի վերնագրում՝ «Հայրենիք մեր սկզբնավայր մարդկութեան. Դրախտն Ադիմայ»:

Ալիշանը խստօրէն հետեւում է Մխիթարեան հայրերի, ի մասնաւորի Չամչեանի, Աւգերեանի եւ միւսների գաղափարապատկան պատմահայեցութեանը, իր հերթին վկայելով, թէ Հայաստան «երկիր դրախտավայր» աստուածաշնչեան Արարատի ու Նոյեան տապանի առասպելաբանութեամբ մեր ազգային գոյաբանութեան աստուածաշնորհ տրուածքն է, աստուածատունկ դրախտը՝ հայոց ելման տեղը, գոյութեան կենտրոնը՝ առաքելահաստատ եկեղեցով ու հաւատքով զօրացեալ: Բազմաթիւ փաստերով իր առաջադրած դրոյթը վկայելուց յետոյ՝ Մխիթարեան վարդապետի միտքը բանաստեղծական բացառիկ ներշնչանքով ներկայացնում է իր պատկերացուած դրախտը՝ Ադամի ու Եւայի կեանքով. «Ո՞րչափ ժամանակ մեր երկրին նախաջրհեղեղեան հողն մշակեցաւ անոնցմէ եւ սնոյց իր անմահունակ մշակները, քանի՞ առաւօտ արեգակն յարելեան դրունս դրախտին բարձր ծառակամարաց վրայէն իր ոսկեծիրանի նշոյլը վառեց անոնց հեշտալի հովանոցին վերայ, եւ կամ քանի՞ իրիկուն յետ օրուն ցուարեմախտն վաստակոյ քառառաջ գետոց մէկու աղբերահոսանց եզերք նստած՝ նորահրաշ արարչութեան վրայ, կամ իրենց ապագայի ծննդոց եւ երկրիս բաղդին վերայ կու խօսէին, ոչ գիտեմք, ոչ քննեմք»⁹:

8 Լոյս է տեսել 1904-ին, Վենետիկում, 290 էջ:

9 «Հայաստան յառաջ քան գլինելն Հայաստան», Յղումներն՝ այս գրքից:

Ընդհանուր գեղարուեստական ուղղութեան համար է, որ Ալիշանը Ադամին ու Եւային նուիրուած բաժինը աւարտում է Միլտոնի «Դրախտ կորուսեալ» երկարաչուն քերթուածի համապատասխան հատուածի վկայակոչմամբ: Այս գործի գրութեանը յաջորդել եւ «Արշալոյսին» նախորդել է «Յուշիկի Հայրենեաց Հայոց»-ի տպագրութիւնը: Ոչ միայն ժամանակային, այլեւ շարադրանքի ոճով եւս այն միջանկեալ տեղ է գրաւում յիշեալ երկու գրքերի միջեւ, իր գեղարուեստականութեամբ զիջելով առաջինին եւ անհամեմատ գերազանցելով երկրորդին: «Յուշիկի»-ը եթէ բառացի թարգմանենք, կնշանակի «հայոց հայրենիքի յուշիկներ», որ եւս իմաստային առումով այնքան էլ յստակ չէ: Նկատի ունենալով գրքի կառուցուածքը եւ բովանդակութիւնը, վերնագիրը արտայայտում է հետեւեալ իմաստը. «հայոց հայրենիքի պատմութեան դրուագները»:

Առաջաբանում Ալիշան ձեւակերպում է Հայրենիքի իր հասկացողութիւնը, ապա թուարկում, թէ ի՞նչն է աշխարհագրական տարածութիւնից ձեւաւորում հայրենիքը, եւ այն ինչպիսի յիշատակներ կարող է ունենալ: Առաջաբանի հինգերորդ բաժինը սկսում է տրամաբանական հարցադրմամբ, թէ ի՞նչ է իր՝ ծերունագարդ Նահապետի արածը, եւ թէ հայրենեաց յիշատակների առջեւ ի՞նչ է լինելու այս գիրքը: Հարցադրումն աւարտւում է գրքի վերնագրի գլխատառ վկայակոչմամբ. «Արդ ինչ պիտի ըլլայ ուրեմն, ով Հայկակ, այնքան գործոց եւ յիշատակաց դիմաց այս իմ քեզի ընծայածս – ՅՈՒՇԻԿԻ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ Հայոց»¹⁰:

Ալիշանը, նկատի ունենալով ծածկագրուած գաղափարը, որ կրում է իր գործի անուանումը, անդրադառնում է նաեւ հարցին, թէ ինչու այն ոչ թէ կոչել է «Յիշատակի», այլ «Յուշիկի» փոքրացուցիչ ձեւով եւ նշում է պատճառները: Նախ՝ լեզուի խնդիրը, որ այստեղ գրաբարի նախասկզբնական վսեմութիւնը չունի եւ, ըստ հեղինակի, աղճատուած է փոքր-ինչ: Ապա վկայուած իրադարձութիւնների հանգամանքը, որ ոչ միայն սղուած են մեծապէս, այլեւ ոչ միշտ եւ ոչ բոլորն են պատմական նշանակալից դէպքեր. «Չհամարակեցայ զանոնք յիշատակի անգամ անուանել, այլ միայն ՅՈՒՇԻԿԻ: Յուշիկ միայն եմ անոնք՝ համեմատութեամբ յիշատակաց շատութեան եւ մեծութեան»: Երկրորդ հատորի «Յուշիկի»-ը

¹⁰ ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Յուշիկի հայրենեաց հայոց, հտ. Ա., Վեներիկ 1869, յղումներն՝ այս գրքից:

եզրափակող վերջաբանը դարձեալ աւարտուում է գրքի վերնագրի յիշատակութեամբ, այն հաւատով, որ հայութիւնը ապրելու է, քանի դեռ մարդկութիւնը կայ եւ հնչեցնելու է իր յիշատակները: Եւ որքան բարձր ու անանձնական է Հայր Ալիշանի փափաքը, թէ այդ նուիրական յիշատակներից մէկը կարող է լինել «Յուշիկներ»ի իր գիրքը. «Եւ ո՛հ թէ այն խորին եւ լոյս արձագանգաց՝ նուազ վանգիւն մըլլար այս իմ քեզի նուիրածս, Հայկակ, Յուշիկք Հայրեմեաց հայոց»:

Միանգամայն ակնյայտ է, թէ ինչպէս է գործում վերնագիր-առաջաբան-բովանդակութիւն համակարգութիւնը Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի գործերում: Կրկին դառնանք «Արշալոյս փրիստոնէութեանն հայոց»ի գիտագրական բնագրին:

Վերեւում ասուեց, որ խորագրից իսկ երեւում է, որ իմաստակիր բառն այս գրքում Լոյսն է, որ գոլգորդուելով սկզբի, սկզբնաւորման, նորոգութեան գաղափարի հետ, դարձել է արշալոյս, ուստի գրքի այս անուանումը նշանակում է «փրիստոնէութեան տարածումը Հայաստանում»: Լոյս բառը այստեղ յարաբերում է երեք հիմնարար հասկացութիւնների հետ, որոնք երեքն էլ որպէս սկիզբ՝ արշալոյս հասկացութիւնն են ներկայացնում.

Առաջին՝ Աստուածաշնչում հնչող աստուածային առաջին խօսքը. «Եղիցի լոյս» (Ծն Ա,3):

Երկրորդ՝ Քրիստոսի եւ քրիստոնէութեան լոյսը խորհրդանշելը, ինչպէս որ Քրիստոս է ասում. «Եւ լոյս յաշխարհ եկի»:

Երրորդ՝ Սուրբ Գրիգորին տրուած Լուսաւորիչ բնորոշումը:

Առաջաբանում, ներկայացնելով իր յղացման ելակէտային դրոյթը, թէ ինչու «զլոյս նախակարգեցի, եւ Արշալոյս համարիմ անոր առաջին երեւոյթն եւ սփռիլն յերկրի եւ յագգի մերում», Մ-խիթարեան հայրը յետագայ շարադրանքի մէջ քրիստոնէութեան կրօնա-փիլիսոփայական համընդհանուր ընկալումը բացայայտում է նոր կողմերով՝ ձեւակերպելով Քրիստոս «ունենալով», Քրիստոսի հետ կեանքի նոր ձեւը, աշխարհի կերպն ու ճանապարհի վերջնակէտը, ուր ուղղորդում է Աստուած մարդկանց. «Դարձեալ իմնն որ աղբիւր էր կեանաց եւ եկաւ ի մէջ մահկանացուաց՝ նոր եւ անմահ կեանք մի տալու, զնոյն եւս Լոյս կոչեց, իր սիրտը շօշափող աշակերտին քերնով. «Նովաւ կեանք էր, եւ կեանքն էր լոյս մարդկան»¹¹:

11 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Արշալոյս փրիստոնէութեանն Հայոց*, Վեներիկ 1901: Յղումներն՝ այս գրքից:

Անշուշտ, Հայր Ալիչանը մեծագույն աստուածաբան էր եւ նուիրեալ հաւատաւոր, եւ, ողջ կեանքն անցկացնելով Մայրավանքի կամարների տակ, իր ներքին որոնումների մէջ երկար էր փնտռել իմաստը. անցնելով աշխարհիկ մարդուն տրուած բոլոր փորձութիւններով՝ գրեթէ սրբացել էր, հասել մտքերի, զգացմունքների ու արարքների ապաշխարհիկ հաւասարակշռութեան՝ ճանաչելով տիեզերական Բանականութիւնը, որ իր անչափելի խորութեամբ ու բարձրագոյն նշանակութեամբ իշխել է հայ մարդու ու հայոց պատմութեան վրայ. «Ձայս այսպէս մանչնալով իր մախկին հաւատացեալին, իր (Քրիստոսի) վարդապետութիւնը լսողք, ուսողք եւ ուսուցողք, Լոյս, Լուսաւորութիւն, Լուսաւոր կրօնք՝ անուանեցին «Քրիստոնէութիւն»։ Որպէս եւ է իսկ, քան զամենայն գիտութիւն ստոյգ եւ պայծառ, մնայուն եւ յաւիտեմական։ Որոյ առջեւ՝ ամենայն գիտութիւնք՝ ու գիտք՝ որոց այնքան հետամուտ են մարդիկ, ոչ միայն փոքր ինչ են, այլ եւ չնչին, կամ շուք մի, որ եւ այն չքանայ, մախ, ի վախճանի իւրաքանչիւր անձին, ապա ի վախճան առհասարակ մարդկութեան եւ աշխարհիս, եւ մնայ միայն Լոյսն կենդանի եւ Կեանքն լուսաւոր, յաշխարհ իսկալոյս, ուր Արարիչն բնակի, իրեն լուսաւորեալ եւ սիրելի արարածով»¹²։

Ալիչանի եւ Սրուանձտեանցի ոչ միայն գրքերի, այլեւ անգամ դրանց վերնագրերի քննութիւնը ցոյց է տալիս երկուսի ունեցած վերաբերմունքը պատմութեան, ժամանակները կապակցող Ոգու հանդէպ, որ սահմանելով ազգային մեր էութիւնը, անուն է ստանում այս ստեղծագործութիւններում։ Բայց խիստ տարբեր է նրանց ձեռագիրը։

Այս դիտարկումը, անշուշտ, չպիտի մեկնաբանել հակադրութեան եզրով. նրանց՝ Ալիչանի եւ Սրուանձտեանցի առաքելութիւնն ունէր պատմական եւ հոգեբանական նախադրեալ՝ ազգային ճակատագրի իմաստով. նրանք կոչուած էին կապակցելու միեւնոյն ճանապարհի երկու տարբեր հաստատածներ։ Պատահական չէ բնաւ, որ խորքային զրդապատճառներով ձեւաւորուած երկու մեծերի Գիրն էլ դառնում է ազգային մշակոյթի, ազգակազմիչ հասկացութիւնների տեղեկատուական կենտրոն, ազգային կեանքի շարժումը նորոգող, վերածնող գաղափար։ Ալիչանը իրերին ու իրադարձութիւններին նայում է վերելից՝ աստուածայայտնութեան ու լոյսի գաղափարը բարձրացնելով մինչեւ խորհրդանշի աստիճան։ «Ար-

12 Նոյն տեղում։

շալոյս ֆրիստոնէութեան Հայոց» ում նրա գծած ճանապարհը¹³ հաստատապէս նշանակիր է եւ ներկայացնում է Բանը, Ոգու շարժման տրամաբանութիւնը՝ մշակութաբանական լայն իմաստով: Նոյն կէտի վրայ միաւորուում են ազգասիրական նրա առաքելութիւնն ու բացառիկ, կրօնական ճգնակեցութեամբ կարգաբերուող բանականապաշտութիւնը, որ ըստ էութեան, է՝ նրա աշխարհայեացքի հիմունքը: Վաղ քրիստոնէութիւնից սկիզբ առնող, իր զարգացման, հիմնաւորման եւ համակարգային ամբողջականութեան հասած Քրիստոսի չքեղ Լոյսը, քրիստոնէական վարդապետութիւնը Ալիշան ճանաչում է իբրեւ գիտութիւն, որ կեցութեան բոլոր բաղադրամասերը ի մի է բերում մէկ միասնական շրջանակի, ներքին գաղափարի շուրջ ձեւաւորուած ամբողջականութեան մէջ:

Մի փոքր այլ է Սրուանձտեանցի պարագան: Հայոց մեծ ուխտաւորը իրականութեան ճանաչողութիւնը սկսում է ներքեւից. ներքեւը, հայոց գոյութեանական տառապանքը սկսում է լուսաւորուել, անուն առնել ազգային ճակատագրի ողբերգական դրուագներում: Եւ բնաւ պատահական չէ, որ ժողովածուից ժողովածու իրականութիւնը տեղայնանում է, գոյներն աւելի են թանձրանում, ոգեկանութեան զգացողութիւնը տեղի է տալիս թուրքական բռնակալութեան մղձաւանջում կորուստուող ազգի ընկերային ու բարոյական կացութեան քննութեանը: 1874 թուականին՝ «Գրոց ու բրոց»ից անմիջապէս յետոյ, Սրուանձտեանցը հրատարակում է իր երկրորդ ժողովածուն՝ «Հնոց եւ նորոց»ը, որ հիմնաւորապէս կազմուած էր գրաւոր աղբիւրներից: Այն աղբիւրագիտական բացառիկ նշանակութիւն ունի եւ գաղափարական մի յղում՝ հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը ուղիղ իմաստով համընկնում է իրեն ստեղծող ժողովրդի պատմութեանը՝ իբրեւ արտայայտութիւն նրա աշխարհաճանաչողութեան եւ աշխարհին առնչուելու նշանային համակարգի:

13 Հայր Ալիշանի աստուածաբանական հարցադրումները, Հայոց ֆրիստոնէական Դարձի նրա հայեցակէտը հանգամանօրէն կապուած է նրա թէ՛ գիտական, թէ՛ ստեղծագործական ժառանգութեան հետ եւ, նոյնանալով պատմութեամբ աւանդուած դիպաշարին՝ նախասկզբից մինչեւ Տրդատ Թագաւորի մահը՝ «առաջին նշոյլ կամ մուտք Քրիստոնէութեան ի Հայս», «Ս. Թադէոս եւ աշակերտ իւր», «Ս. Բարթողիմէոս եւ աշակերտքն», ... «Հայաթամբ Քրիստոնէութեան», «Տրդատ եւ Գրիգոր», «Հռիփսիմեանք», ... «Գրիգոր Լուսաւորիչ», ... «Վերջին գործք Ս. Լուսաւորչին», «Վախճան Տրդատայ», ներքեւից բարձրանում է վերեւ՝ Աստուծոյ անաշուղտութիւնը ուղեկցելով ինքնութեան անաշուղտութեամբ եւ ինքնանաշուղտութեամբ:

Գարեգին Սրուանձտեանցի գրական ժառանգութեան մէջ նիւթերի առատութեան, հարցադրումների բազմազանութեան եւ գիտական մեկնաբանութեան առումով խիստ ուշագրաւ է «Մանաւայ»¹⁴ ժողովածուն՝ տպագրուած 1876 թուականին, Պոլսում:

Գիրքը բաղկացած է մի քանի մասից՝ «Հայրենեաց համն ու հոտը»՝ առաւելապէս նիւթ առած Վանի, Այգեստանի միջավայրից տեղայնացուած ու գունագեղ է մեծ Հայաստանի այս փոքր եզերքի պատկերը՝ խոհանոցից մինչեւ ծիսական արարողութիւններ, հաւատալիքներ ու ծէսեր, չքնաղագեղ բնութեան ու ծովի գերզգայական պատկեր, ապա «հայրենեաց վեպ եւ գրոյց», ուր տեղադրուած են հէքիաթներն ու առակները, «Երգք եւ նուագք հայրենեաց», որտեղ տեղ են գտել ձեռագրերից քաղուած միջնադարեան բանաստեղծութեան մի քանի սքանչելի պատառիկներ, ապա աշխարհիկ ժողովրդական երգեր, հանելուկներ, դիւթանք, բժշկարան եւ այլն:

«Մանաւայ» կը մատուցանեմ հայ բանասիրաց ոչ իբրեւ Սինայ անապատին երկնատեղաց նուիրական հաց, այլ իբրեւ Հայաստանի գազալին, որ երկրի ծաղկանց հիւքերէն օդին մէջ կը գոյամայ, ցօղով այգոյն կը շաղախի, արեւուն ջերմիկ ճառագայթներէն կը զանգի, կը հասուննայ եւ շաքարախմորի եւ մեղրի համով իբրեւ գինդ յակիմք կամ հատ-հատ մարգարիտ կ'իջնայ մացառներու, տերեւոց, գազի փշոց եւ մատատուկի ռստոց վրայ ի գոյն արծաթաձոյլ եւ ի ձեւ նռան հատի, գոր ժողովեն մանկտիք եւ հարսունք, բլիթ-բլիթ յօրինելով, պաշար կազմեն ի քաղցր ճաշակ անձանց եւ հիւրոց ի մեծարանս»:

Վարդապետը «Մանաւան» սկսում է ճիշտ նմանողութեամբ երկու հազար տարի իրենից առաջ վկայուած, ջրից փրկուած ու Իսրայէլի ժողովրդին եգիպտական գերութիւնից փրկած Մովսէսի պատմութեան, որ ասում էր, թէ. «Այդ ժամանակ Տէրը Մովսէսին ասաց. «Ես լսեցի Իսրայէլի որդիների տրտունջը: Ասա՛ նրանց. երեկոյեան միս կուտէ՛ք, իսկ առաւօտեան հացով կը կշտանա՛ք ու կիմանա՛ք, որ Ես ձեր Տէրն եմ ու ձեր Աստուածը» (Եւ 16,12): Փրկութեան ձգտող մարդկանց ներքին աղերսանքն ու ցանկութիւնները Մովսէսի կերպարով հաղորդւում են Աստծուն, եւ Նա կատարում է հրաշքը, որ աներկբայօրէն վերականգնում է վստահութիւնը Նրա

14 ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ ԳԱՐԵԳԻՆ, Մանաւայ, Կ. Պոլիս, 1876 թիւ: Յղումներն՝ այս գրքից:

ներկայութեան նկատմամբ՝ իսկ առաւօտեան բոլորը տեսան բանակի շուրջն իջած ցօղը: Երբ ցօղը գոլորշիացաւ, գետնին թեփածեւ, եղեամի նման մանր մի բան մնաց: Դա Աստծոյ ուղարկած երկնային հացն էր: Իսրայէլցիներն այդ հացը անուանեցին «մաննայ»: Նրա համը գաթայ էր յիշեցնում: Աստուած հրամայեց մանանան հաւաքել այնքան, որքան «անհրաժեշտ է մէկ օրուայ համար»:

Աստուածաշնչեան այս դրուագի համաբանութեամբ, քննելով «Մաննայ» ժողովածոն իբրեւ բնագիր, տեսնում ենք, որ այն ունի խստորէն կառուցուած համակարգ, որ շարժում է հաղորդում ազգի առօրեական կեանքից դէպի նրա հոգեւոր Տիեզերքը ձգող պատմութեանը: «Մաննայի»՝ առաջին հայեացքից առանձին, բայց տրամաբանօրէն յաջորդական միաւորները, որ ոչ պատմաաշխարհագրական վայրի, ոչ գրծառնական նշանակութեամբ են կապակցուած, հէնց այս խնդրադրութեամբ հաւաքուած են հայոց Ոգու ճանաչողութեան ներքին-միաւորող գաղափարի շուրջ՝ ստեղծելով փիլիսոփայական ամբողջութիւն, հայրենաճանաչութեան մի հանրագիրտրան: Մովսէս մարգարէի եւ երկնքից իջած մաննայի անընդհատ վկայումները ժողովածուի մէջ, նոյն եռաստիճան՝ վերնագիր-առաջաբան-բովանդակութիւն աստիճանակարգութեամբ հայեցակարգ են ձեւաւորում, որ ինքն իր ներսում ինքնաստեղծուած է՝ անընդհատ նորոգելով ե՛ւ պատումի իմաստը, ե՛ւ ներկայանալով իբրեւ ազգափրկութեան ծրագիր: Մովսէս մարգարէի կերպարը բազմաթիւ անգամներ է սահմանային եզրով վերադարձել մեզ՝ վկայելով, թէ սահմանափակ տարածութիւնը, հնարաւորութեան սահմանափակութիւնը հնարաւոր է ձեղքել, յաղթահարել Ոգու, հաւատքի պատասխանատուութեամբ ու ինքնագիտակցութեամբ: Եթէ Մովսէս «հաց տուեց ժողովրդին», հայոց բնաշխարհում, կիսակործան մատուռների ու վանքերի պատերի ներսում, ծաղկած, աստուածալոյս մատեանների ու մամիկների աղօթքների մէջ է կորսող ժողովրդի ինքնութեան հացը, եթէ Մարգարէն փրկեց իրական, գոյաւոր Իսրայէլը, Սրուանձտեանցը խնդիր է դնում մոռացութեան փոշիներից փրկել ազգային բնաշխարհը, քրիստոնէական մշակոյթը, հայոց մարող-ուծացող գոյութիւնն առհասարակ: «Գիտեմ, թէ զանազան ախորժակ ու մաշակ ունեցողներն զանազան դատաստան կ'ընեն ու եւ իցէ գործոյ մը, ուստի ջանացի գէթ, որ իւրաքանչիւր ոք իւր քիմքը գոհացնելու պատառ մը ուտելիք կամ պուտ ըմպելիք կարողանայ գտնել այս թղթերու մէջը, հեղինակութիւն չէ», - գրում է նա:

Սրուանձտեանցը երեւոյթների զգայական ընկալումից անդին, դարերի լուսթիւնից այն կողմ բացայայտում է ազգային կեցութեան իմաստակիր նշանները, մաքրում դրանք երկրորդական, կենցաղային գծերից ու մօտեցնում բացարձակութեան: Նա ներքեւից վերեւ է նայում, տեսնում **Լոյսը** եւ որովհետեւ գիտի, որ **Ոգին** աստուածաշնորհ է, գիտի նաեւ, որ Աստծոյ տուածը չի կարող սպառուել, կորնչել, ոչնչանալ...

Հայ հայրենիքի մեծ ուխտաւորը գտել էր ժողովրդին ծառայելու իր ճանապարհը, սակայն ազգային կոնկրետ ժամանակը նրան նոր խնդիրներ ու նոր մտահոգութիւններ էր առաջադրում: Քննութեան այլ առիթի թողնելով նրա ազգային-լուսաւորչական ահռելի գործունէութիւնը՝ փաստենք, որ տարէցտարի փլուզւում էր նրա հաւատի տունը, խարխւլում Ոգու ու Գրի սքանչելի հաւասարակշռութիւնը, որ բացարձակ պատմողականութեամբ երեւում է Սրուանձտեանի յետագայ գործերում:

1877-78 թուականների ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի յանձնարարութեամբ Սրուանձտեանցն ու երկու վարդապետ գործուղուեցին արեւմտահայ գաւառները՝ հայ բնակչութեան դժգոհութեան առիթները, կարիքները, ժողովրդագրական վիճակագրութիւնը տեղեկագրելու եւ թուրքական պետութեանը ներկայացնելու նպատակով: Դժնդակ ու ողբերգական տարիներ էին արեւմտահայոց համար՝ պատերազմից աւերակուած երկիր, սով, գաղթ, մահ, մահ...

Գ. Սրուանձտեանցը լինում է հայաբնակ բազմաթիւ վայրերում՝ Տիգրանակերտ, Սեբաստիա, Մարզուան, Ամասիա, Թոքատ, Պաֆրա, Սինոպ, Տիւրիկ, Ակն, Կամախ, Երզնկա, Դերջան, Կարին, Արաբկիր, Բաղեշ, Վան, Մուշ: Իր տպաւորութիւնների ու խորհրդածութիւնների արդիւնքում ընթերցողի սեղանին է դնում «Թորոս Աղբար Հայաստանի Բամբորդ»¹⁵ խորհրդաւոր վերնագրով գիրքը, որի առաջին հատորը լոյս է տեսնում 1879 թուականին, երկրորդը՝ 1884-ին: Այս գրքում, որի ժամանակային ու տարածականութիւնը, ի տարբերութիւն նախորդ գրքերի, կայուն չըջածեր, յստակ ճանաչելի սահմաններ ունի, մի տեսակ վերջաւորուած համակարգ է ձեւաւորում Սրուանձտեանցի ստեղծագործութեան

15 ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ, Թորոս Աղբար Հայաստանի Բամբորդ, մասն Ա., Բ., Կ. Պոլիս, 1879, 1884: Այսուհետեւ յղումները՝ այս գրքից:

մէջ եւ նրան մտահոգող գաղափարը հասցնում լուծումի: Թուրքական իրականութիւնը այլեւս դէմք ունի, որոշակիութիւն եւ անուանում է յստակ: Հայոց բնաշխարհը երեւում է ամենաբարդ ու ճակատագրական շրջանում, ինքն իր ժամանակի մէջ սպառուելով: Սրուանձտեանցը գրի է առնում այդ ժամանակը՝ միանգամայն այլ տրամադրութեամբ ու նպատակադրումով: «Եթէ նկատենք ոմանք պակաս բաներ գրուածքիս մէջ, - Ա. գրքի առաջաբանում գրում է Սրուանձտեանց վարդապետը, - կատարելապէս իրաւունք ունին իրենց կողմանէ լրացնելու դիտողութիւններ գրել, բայց միշտ անկողմնակալ հոգով, ինչպէս մեք ալ նոյն զգուշութիւն ըրած ենք, վասն զի ամէն ոք կրնայ համոզուիլ, թէ գրածներուս նպատակը ազգայնոց յառաջադիմութիւն եւ իրենց օգտակարութիւնը ցոյց տալ է միայն: Հայը Հայուն ծանօթացնել, Հայը Հայուն սիրել տալ է բոլորովին իմ փափաքս եւ ջանքս»:

Այս կենտրոնի շուրջ է հաւաքւում «Թորոս Աղրար»ի բնագիրը: Գիրքը ուղեգրական պատառիկների, վերյուշերի, գրառումների ու յիշողութիւնների մի հետաքրքիր համահաւաք է՝ տեղ-տեղ լուսաւորուած հեղինակի ստեղծագործ հոգու բացառիկ չքնաղ գոյներով, տեղ-տեղ ծանրընթաց ու գետնամած՝ ցաւի ու ողբերգութեան պրկումներով: Բայց գրքի իմաստաբանական կենտրոնը, գաղտնագիրը Առաջաբանի մէջ է, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է իր ստեղծագործական մտադրոյթը. տարալուծող ազգային հոգեբանութեան ու դարավերջի ճակատագրական արհաւիրքներում որոնել չօչափելի հայրենիքը, չկորցնել ինքնութեան նշանը, նշել արեւմտահայոց չարաբաստիկ վիճակի պատճառներն ու հետեւանքները պատմութեան զարգացման օրինաչափութիւններում:

Այս առաջադրոյթի հանդէպ գիտակցութեան խթանող ճանապարհը, սակայն, անցնում է փորձութիւնների ու հայրենեաց նշխարների կորուստների միջով, ամենացաւալին՝ կորուսեալ է Ոգին. «Դեռ ցամաքը չելած, հաւ մը կը տեսնեմ, սեւորակ փետուրով, բարակ վզիկով, գլուխով գլխով, գոր ծռած էր մէկ քով, քիտրակ աչերով, սպիտակ լանջով, ծնկները ծալած ջրոյն ալեաց վրայ կ'երեւայ...»:

Չնայած եղեմական բնութեան չքնաղ գոյներին ու ձայներին՝ սգաւորի, անգին կորուստ ունեցողի նման, մէն-միայնակ է այս թռչունը, որ նայողին տաքնապ ու մտահոգութիւն է յարուցում:

«-Ի՞նչ կ'որոնես, խեղճ հաւուկ:

-Ի՞նչ է աս թոչնոյն անունը,- հարցուցի ծովացի ընկերներէս:
Պատասխանեցին.

-ԹՈՐՈՍ ԱՂԲԱՐ է իւր անունը»:

*Ահա այստեղ է, որ Սրուանձտեանց այլաբանական այս դրու-
ւագը լցնում է փրկիսոփայական խոր բովանդակութեամբ: Յար եւ
նման սրտակոտոր հայ մարդուն, ի՛նչ է փնտռում այս չքնաղ հաւ-
քը ծովի ջրերում. «Թորոս աղբար, որ մէկ կորուստներդ կը խնդրես,
արդեօք տաճարին եթէ դահլիճին, Լեւոնեանց եթէ Ներսիսեանց...
Աստուածաբան մատնանց եթէ գահոյժ արքունական, ծիրանին եթէ
եմփիորոնց, Վկայասիրին բուրվառն ու աղօթամատոյց եթէ Թորոսի
սուրն վրիժուց: ...էյ Թորոս աղբար, թո՛իր ինձ հետ, թո՛իր զքեզ
տանեմ հայրենիքէն հեռացեալ Հայոց ի տես, ի յոյզ եւ ի յոյս...Բայց
դու կը մերժես, չես համոզուիր, եւ ոչ տեղէդ կը բաժնուիս: Այո,
դու ուղիղ ես, յուզէ, խնդրէ, որոնէ այդ տեղ. ԿՈՐՈՒՍՏԸ՝ ԿՈՐՍՈՒԱԾ
ՏԵՂԸ...»:*

*Ձեւի ու բովանդակութեան ինչպիսի՛ կատարելութիւն, ինչ-
պիսի՛ չքնաղ ու իմաստաւոր ինքնագիտակցութիւն. անանձնական
սիրոյ մէջ ճշմարիտ է ամէն զոհաբերութիւն, ամէն ինքնանուի-
րում: Սրուանձտեանցի՛ բացարձակ յարաբերական եզր չճանաչող
այս ձեւակերպմանը, Բացարձակի այս յանձնառութեանը յարաբե-
րական է թերեւս միայն հայր Ալիշանի «Յուշիկներ»ի առաջաբանը՝
իբրեւ ճշմարտութեան չափանիշի սահմանում, գոյաբանական
պատմութիւն. «Հայրենի՛ք... Այն քիչ անուններէն մէկն է այս՝ գոր
գրեթէ ամօք է բացատրել բարեկիրթ եւ զգօն անձի մը, թէ եւ չըլլայ
շատգէտ կամ բանիբուն. գրեթէ մտքէն առաջ սիրտն կու հասնի,
կ'ըմբռնէ, կ'իմանայ գայս. կ'իմանայ գայն ման երբ չի կրնար քիչ
բառով կամ խօսքով բացատրել. մանաւանդ ուր քաղաքական ու քա-
րոյական տեսութիւնմ՝ ասոր իմաստն այլ այլալաժ կամ զանազանաժ
ըլլան»:*

*Անշուշտ, զուգադրական քննութեան նիւթ կարող են դառ-
նալ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի «Յուշիկի Հայրենեաց Հայոց»ի եւ Գա-
րեգին Սրուանձտեանցի «Թորոս Աղբար Հայաստանի մամբորդ»
գրքի հատորները, որքան էլ որ դրանք նոյնական չեն գեղարուես-
տական սկզբունքի եւ իմացաբանական համարժէքի տեսակէտից:
Սա, սակայն, այլ նիւթ է:*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԺԹ. դարակէսից սկսած՝ հայոց ազգային ինքնութեան գիտակցումն ուղղուած էր գոյաբանական կառոյցում կայուն, մշտական, յաւերժական ելակէտի որոնմանը, որ նոյնական էր հայրենիքի ինքնաճանաչման, ինքնաստեղծումի գաղափարին, ոգու եւ ոգեկանութեան պատմութեանը: Եւ եթէ «ի սկզբանէ էր Բանն», ապա մշակութաբնական լայն իմաստով, Բանի մէջ յօրինուում ու պատմուում էր **Հայոց Հայրենիքը:**

Բնաաշխարհագրական տարածութիւնը Հայրենիք է դառնում, երբ լցւում է բովանդակութեամբ՝ լեզու, հոգեւոր եւ նիւթական արարումներ, հաւատք, եկեղեցի եւ մարդկային սխրագործութիւններ: Վկայակոչելով բազմաթիւ փաստեր ու իրողութիւններ, նրանք միանգամայն հիմնաւոր գիտական հիմունքի վրայ են դնում գրականութեան, մշակոյթի մէջ ոգու, ազգային ժամանակի արտածման տեսութիւնը, յստակ սահմանելով, թէ իւրաքանչիւր պատմական ժամանակ ունի աշխարհի իր պատկերն ու պատկերացումը: Սա առաւել լաւ երեւում է ե՛ւ Գարեգին Սրուանձտեանցի, ե՛ւ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի գործերում:

ՍԻՐԱՆՈՅԾ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

Summary

THE RELATIONSHIP BETWEEN TITLE, PREFACE AND BOOK IN REV. FR. GHEVONT ALISHAN'S AND BISHOP GAREGIN SRVANDZTENAZ'S LITERARY HERITAGE

SIRANUSH MARGARYAN

Father Ghevond Alishan and Garegin Srvandztyants play an exceptional role in the history of the spiritual and cultural life of Armenia in the 1st half of the 19th century. A huge theoretical and critical literature on the scientific and artistic heritage of Alishan, who spent his whole life under the arches of the Main Cathedral, has been collected, and the activities of Srvandztyants in collecting literary material and folklore from the point of view of national significance are also considered from different angles. Based on the scientific problem of this article, we tried to present the work of these two great people from a completely different starting point of the interpretation, presenting its epistemological and artistic equivalent. Their enlightening socially oriented views on life, built on the unity of the homeland, Armenian nature, material knowledge and Christian worldview, allow us to consider such models that are not only the product of a special literary style, but also have a certain ideological function. We turned to a three-level concept – Title-Preface-Content, imagined how such an amazing worldview is completely immersed inside it and how completely the fundamental science of the homeland is contained in it. We examined such works of Srvandztyants as *"Literary and orally"*, *"Manana"*, *"St. monk Thoros"*, compared them with the works of Father Alishan *"The Dawn of Armenian Christianity"* and *"The Memories of the Armenian Motherland"*. A comparative review revealed interesting layers in these works, which we have presented in this article.